

A Comparative Study of the Challenges of Holding an Electronic Hearing in Iran, the European Union and UNCITRAL

Fateme Sadat tabatabaieinik

A graduate of Master's degree in private law from North Tehran Azad University
(corresponding author). Email: ttn.tina@yahoo.com

Mostafa elsan

Doctorate in private law and faculty member of private law department of Shahid Beheshti University.

Amir Shayeganfar

PhD in private law and a member of the academic staff of the private law department of Shahradanesh Law Research Institute.

Keywords:

Electronic processing, European union, Iran's judicial procedure, online hearing, UNCITRAL

Abstract

Today, the development of technology has had a significant impact on all aspects of human life. Naturally, this development has crystallized in the holding of hearings electronically; Holding hearings in a traditional way may lead to delays, inefficiency, limited access, security risks and increased costs, while electronic hearings minimize these disadvantages. Although several years have passed since the first online court session was held, the holding of electronic court sessions in Iran is still shrouded in legal and executive uncertainty, and the only binding text in this regard is the "By-law on Use of Computer or Telecommunication Systems" and "By-law on Investigation and Hearing with the Use of Electronic Communication Systems" meaning that we lack rules and regulations. This is despite the fact that the holding of electronic hearings in the European Union and UNCITRAL has been supported through the adoption of laws and regulations. Despite the holding of few electronic hearings in Iran, the European Union and UNCITRAL, many of the principles and formalities of the proceedings, including the obstacles in the proceedings, the principle of openness, the conditions for holding the hearings, etc., remain silent showing that electronic proceedings are not without problems, although the problems are less than traditional proceedings, which requires the rapid development of technology, its correction and completion. The findings of this article indicate that the holding of electronic hearings in Iran, although new and limited, is mostly limited to criminal proceedings, but it is taking steps in the direction of progress and synchronizing with the European Union and UNCITRAL. In this research, we are looking for answers to these questions: What is the position of electronic meetings and how is it different from online meetings? What are its obstacles and solutions? Although holding electronic meetings is not without problems, it has many advantages over its disadvantages, and in some cases, restrictions should be applied in its implementation; As a result, it can be said that holding electronic hearings can speed up the hearing process and align with technology and progress in the field of hearings and proceedings. In terms of purpose, the present research is of an applied type with a descriptive-analytical method; It is practical because its purpose is to solve the problems of online proceedings in the country; so that we can take their positive points by comparing with the European Union and UNCITRAL and use them in our legal system; And it is descriptive-analytical because the description and knowledge of these two topics is a prelude to their application and taking advantage of their positive points in Iran's legal system. The method of research is in the form of a library.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license:

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

مطالعه تطبیقی چالش‌های برگزاری جلسه الکترونیکی دادرسی در

ایران، اتحادیه اروپا و آنسیترال

فاطمه سادات طباطبایی نیک

دانش آموخته کارشناسی ارشد حقوق خصوصی دانشگاه آزاد تهران شمال

(نویسنده مسئول) پست الکترونیکی: ttn.tina@yahoo.com

مصطفی السان

دکترای حقوق خصوصی و عضو هیات علمی گروه حقوق خصوصی دانشگاه شهیدبهبشتی

امیر شایگان فر

دکترای حقوق خصوصی و عضو هیات علمی گروه حقوق خصوصی پژوهشکده حقوق شهردانش

تاریخ پذیرش: ۲۰ خرداد ماه ۱۴۰۳

تاریخ دریافت: ۲۰ اسفند ماه ۱۴۰۲

چکیده

امروزه توسعه فناوری تأثیر قابل توجهی بر تمام جنبه‌های زندگی بشر داشته است که طبیعتاً این تحول در برگزاری جلسات دادرسی به صورت الکترونیکی نیز تبلور یافته است؛ برگزاری جلسات دادرسی به صورت سنتی ممکن است منجر به اطاله، ناکارآمدی، دسترسی محدود، خطرات امنیتی و افزایش هزینه‌ها شود، حال آنکه دادرسی الکترونیکی این معایب را به حداقل می‌رساند. با وجود گذشت چندین سال از برگزاری اولین جلسه دادرسی به صورت آنلاین، در ایران تشکیل جلسات دادرسی الکترونیکی هم چنان در هاله‌ای از ابهامات قانونی و اجرایی قرار دارد و تنها نص الزام آور در این خصوص «آیین‌نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی» و «دستورالعمل نحوه تحقیق و رسیدگی با استفاده از سامانه‌های ارتباط الکترونیکی» می‌باشد که با کمبود قوانین و مقررات مواجه می‌باشیم. این در حالی است که برگزاری جلسات دادرسی الکترونیکی در اتحادیه اروپا و آنسیترال از طریق تصویب قوانین و مقررات مورد حمایت قرار گرفته است؛ با وجود برگزاری جلسات دادرسی الکترونیکی معدودی در ایران، اتحادیه اروپا و آنسیترال بسیاری از اصول و تشریفات دادرسی از جمله موانع موجود در رسیدگی، اصل علنی بودن، شرایط برگزاری جلسات و ... مسکوت مانده است؛ که نشان می‌دهد دادرسی الکترونیکی نیز بدون ایراد نمی‌باشد، اگرچه که ایرادات نسبت به دادرسی‌های سنتی کمتر می‌باشد، که گسترش سریع فناوری، اصلاح و تکمیل آن را می‌طلبد. یافته‌ها حاکی از آن می‌باشد که در ایران برگزاری جلسات دادرسی الکترونیکی هرچند نوپا و محدود می‌باشند و بیشتر منحصر به دادرسی‌های کیفری است اما در مسیر پیشرفت و همگام شدن با اتحادیه اروپا و آنسیترال قدم برمی‌دارد. در این پژوهش به دنبال پاسخ به این سؤالات هستیم که جایگاه جلسات الکترونیکی چیست و چه تفاوتی با جلسه آنلاین دارد؟ موانع و راهکارهای آن به چه صورت است؟ اگرچه که برگزاری الکترونیکی جلسات بدون ایراد نمی‌باشد اما مزایای بسیاری نسبت به معایب آن دارد و در برخی موارد باید در اجرای آن محدودیت اعمال گردد؛ در نتیجه می‌توان گفت برگزاری جلسات الکترونیکی دادرسی می‌تواند موجب تسریع در فرایند رسیدگی و هم سو شدن با تکنولوژی و پیشرفت در عرصه رسیدگی و دادرسی گردد. تحقیق فرارو از نظر هدف از نوع کاربردی و با روش توصیفی-تحلیلی می‌باشد؛ کاربردی است زیرا هدف آن حل مشکلات دادرسی آنلاین در کشور است؛ تا بتوانیم با مقایسه‌ای با اتحادیه اروپا و آنسیترال نکات مثبت آن‌ها را اخذ و در نظام حقوقی خود استفاده کنیم؛ و توصیفی-تحلیلی است زیرا توصیف و شناخت این دو مبحث مقدمه‌ای برای تطبیق آن‌ها و بهره‌گیری از نکات مثبت آن‌ها در نظام حقوقی ایران است. شیوه تحقیق به صورت کتابخانه‌ای می‌باشد.

واژگان کلیدی: آنسیترال، اتحادیه اروپا، جلسه دادرسی آنلاین، رسیدگی الکترونیکی، رویه قضایی ایران

پیشرفت فناوری به عنوان یکی از موضوعاتی که در جامعه بشری همواره در حال گسترش و تداوم است، واجد آثاری است که در ابعاد مختلف از جمله آموزش، صنعت، تجارت و ... دیده می‌شود. از نمونه‌های این امر می‌توان به آموزش از راه دور و وجود دانشگاه‌های مجازی، تجارت الکترونیک و مانند آن، اشاره کرد. نظام عدالت کیفری و روند دادرسی نیز به عنوان یک نهاد ایجاد شده توسط انسان، از این پیشرفت و فناوری بی‌تأثیر نبوده و بر مبنای نیازهای روز، تغییراتی یافته که به بهبود آن کمک نموده است. موضوع این تغییرات، توسعه عدالت است یا حداقل سعی شده تا روند حرکتی آن به این سمت باشد. ورود فناوری و مجازی شدن دادرسی، یکی از آثار این تغییرات است که در آن با کاستن از زمان رسیدگی (عدم تطویل دادرسی) و کم کردن هزینه‌ها، به نوعی «عدالت مجازی» را مورد نظر قرار داده است.

نخست لازم است وجه تمایز مفهوم جلسه الکترونیکی و جلسه آنلاین تبیین گردد؛ در جلسات دادرسی آنلاین، جلسات به صورت سنتی برای طرفین تشکیل می‌گردد و با این تفاوت که دوربینی در آن کار گذاشته می‌گردد تا به صورت برخط، برگزار گردد و اجازه دسترسی و شرکت برای افراد به وجود آید؛ اما جلسه الکترونیکی که مفهومی عام‌تر از آنلاین است به معنای عدم حضور فیزیکی در دادگاه و برگزاری جلسات در خارج از محیط دادگاه با استفاده از سامانه‌های ارتباط از دور است که در این مقاله هر دو شیوه مدنظر قرار گرفته است.

با وجود تمایل زیادی که در ایران برای الکترونیکی کردن دادرسی وجود دارد، چالش‌های عمده‌ای بر سر راه این نوع از دادرسی وجود دارد یا حداقل انتظار می‌رود که وجود داشته باشد. باید توجه داشت که قواعد ماهوی متفاوتی بر دادرسی آنلاین و الکترونیکی حاکم نیست؛ در عین حال، اگر قرار باشد از ارتباطات الکترونیکی برای برگزاری جلسه رسیدگی، استماع شهادت شهود، تبادل لوایح، ابلاغ و.. استفاده شود، واضح است که تشریفات (آیین دادرسی) تا حدود زیادی متفاوت خواهد بود.

استفاده از شیوه‌های الکترونیکی ارتباط برای تولید، پردازش، دریافت، بازیافت، ذخیره‌سازی و مدیریت داده‌های مربوط به دادرسی در فرایند طرح دعوا (ثبث دادخواست)، ابلاغ، تشکیل جلسه، تهیه صورت جلسه و سایر مستندات کتبی (لوايح اصحاب دعوا و..)، آرای محاکم و نیز ابلاغ و اجرای آن‌ها تا حدی که به لحاظ فنی و عملی امکان‌پذیر می‌باشد، فرایند دادرسی مدنی الکترونیکی را تشکیل می‌دهد؛ که بعضی موارد از جمله ثبث دادخواست، ابلاغ، نوبت‌گیری برای اجرای آرا و ... به صورت الکترونیکی برخلاف برگزاری جلسات دادرسی سابقه دارد. هدف از این تحقیق، بررسی جایگاه جلسه الکترونیکی و آنلاین در ایران، اتحادیه اروپا و آنسیترال و بررسی معایب و راهکارهای برگزاری آن است که با توجه به پرننگ‌تر شدن این نوع از رسیدگی به خصوص پس از شیوع بیماری کووید-۱۹ بیش از گذشته اهمیت ویژه‌ای یافته است. در این مدخل به ترتیب: ۱-لوازم و مراحل عملیاتی دادرسی مدنی آنلاین، ۲-شرایط فنی جلسه الکترونیکی دادرسی، ۳-چالش‌های جلسه الکترونیکی دادرسی، ۴-فرآیند رسیدگی به ادله الکترونیکی در دادگاه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. لوازم و مراحل عملیاتی دادرسی مدنی آنلاین

در فرآیند اجرای دادرسی آنلاین، برای عملیاتی کردن این دادرسی باید اصول و قواعدی مدنظر قرار گیرد. مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که بسیاری از کشورها بر ماهیت اختیاری دادرسی الکترونیکی تأکید کرده‌اند (زر کلام، ۱۳۹۱: ۱۳۳-۱۳۴). در قانون آیین دادرسی کیفری و قانون آیین دادرسی جرائم نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی ۱ ایران، قانون حق انتخابی برای اصحاب دعوا از حیث انتخاب نوع دادرسی (الکترونیکی یا سنتی) قائل نشده است.

اجباری یا اختیاری بودن دادرسی آنلاین بدین معناست که آیا اصحاب دعوا می‌توانند نوع دادرسی خود را انتخاب کنند یا اینکه اختیار تعیین روال دادرسی با دادگاه رسیدگی‌کننده است؟

در ایالات متحده، سابقاً اعتقاد بر حق انتخاب اصحاب دعوا میان دادرسی الکترونیکی و یا سنتی بود (مهرفاشان، ۱۳۹۰: ۱۲۴-۱۲۳). امروزه با گسترش فناوری اطلاعات، این ایده تقویت می‌شود که اصحاب دعوا تابع سازوکاری خواهند بود که در دادرسی دولتی، توسط قانون تعیین شده و به طرفین و نظام دادرسی تحمیل می‌گردد. به عبارت دیگر، هر چند اصحاب دعوا در دادرسی‌های غیردولتی در انتخاب نوع دادرسی حق انتخاب دارند، اما در رسیدگی‌های دولتی که تابع قواعد آمره و شکلی مقرر از سوی قانون‌گذار می‌باشد، (السان، ۱۳۸۵) چنین حق انتخابی برای طرفین و دادگاه وجود ندارد. (آقایاری، کریمی، السان، ۱۳۹۵: ۱۸۶-۱۸۹) در حقیقت می‌توان گفت اصولاً منظور از جلسات دادرسی در کشورهای آمریکایی و اروپایی معنای الکترونیکی آن است نه آنلاین.

در حقوق ایران، سکوت ق.آ.د.ک (قانون آیین دادرسی جرائم نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی) را باید بر این مبنا تفسیر کرد که هدف و غایت قانون مذکور، توسعه دادرسی الکترونیکی در حدی نبوده که تمام یا بخش عمده‌ای از فرایند به صورت الکترونیکی انجام گیرد. چراکه در واقع نیز دادگستری به امکاناتی مجهز نیست که زمینه دادرسی تمام الکترونیکی را فراهم نماید و بیشتر به دادرسی آنلاین منعطف است؛ رویه و برگزاری چندی از جلسات دادرسی به صورت آنلاین^۱ نیز مؤید این ادعاست.

درعین حال، باید توجه داشت که نظر به نحوه بیان مواد قانونی راجع به دادرسی الکترونیکی، دستورالعمل‌ها و مصوبات مرتبط در این خصوص نیز، آمره است. بدین معنا که برای مثال، وقتی به دادگاه‌ها ابلاغ می‌شود که از پذیرش دستی (فیزیکی) دادخواست خودداری کرده و شهروندان را به طرح دعوا از طریق دفاتر خدمات قضایی ارشاد کنند، دفاتر شعب دادگاه‌ها عملاً چنین دستورهای را اجرا می‌کنند و مردم نیز چاره‌ای جز تبعیت از این اوامر ندارند.

به لحاظ سخت‌افزاری و نرم‌افزاری، برای تحقق دادرسی مدنی آنلاین لازم است دادگستری به امکانات و ملزومات مورد نیاز تجهیز شود. مراحل عملیاتی تحقق و اجرای دادرسی آنلاین را می‌توان در ۵ مرحله مختلف خلاصه کرد:

۱.۱. طراحی محیط و فضای مناسب

لازم است که ساختار فیزیکی اتاق‌ها و سالن‌های دادگستری به نحوی طراحی شود که بتوان مانیتورها و تجهیزات ضروری را در آن نصب کرد. بسته به کوچکی یا بزرگی اتاق، می‌توان از نمایشگرهای کوچک یا بزرگ استفاده کرد. سایر تجهیزات ضروری نیز باید برحسب مورد در اتاق دادرسی و سالن جلسات یا سالن ویدئوکنفرانس قابل نصب باشند. بنابراین، طراحی محیطی و فضای

^۱ مصوب ۱۳۹۳/۸/۱۰.

^۲ از جمله برگزاری اولین جلسه آنلاین دریک پرونده حقوقی در استان گلستان در تاریخ ۲۱ مرداد ۱۴۰۲. رجوع کنید به:

<https://www.mehrnews.com/amp/5859802/>

مناسبتی برای دادرسی آنلاین لازم است و اگر برخی از ساختمان‌های موجود، پاسخگوی این حد از تغییر نیستند، باید ساختمان‌های جدیدی احداث گردد.

۲.۱. نصب تجهیزات و امکانات ضروری

نصب تجهیزات و امکانات ضروری، باید با رعایت این امر انجام گیرد که همه اصحاب دعوا و دادرسی به‌طور برابر امکان بهره‌مندی از آن‌ها را داشته باشند. برای مثال، زاویه دوربین‌ها باید به نحوی باشد که تمام زوایای اتاق یا سالن جلسه دادرسی آنلاین را پوشش دهد. این امکانات باید در حد ضروری و به نحو عادلانه (مساوی) در تمامی شعب مجاز برای دادرسی آنلاین مستقر شده باشد.

۳.۱. راه‌اندازی و مدیریت عملکرد دقیق سامانه

این امر باید توسط متخصصان فناوری اطلاعات و با اطمینان از اینکه در فرایند رسیدگی، اختلال یا قطعی ایجاد نخواهد شد، انجام گیرد. از جمله شرط‌های اولیه برای موفقیت در این مرحله، داشتن زیرساخت‌های مطمئن و ایمن مانند اینترنت پرسرعت و شبکه غیرقابل نفوذ است.

۴.۱. نیروی انسانی آموزش‌دیده

نه تنها دادرسان، بلکه مدیران دفاتر و کارکنان شعبی که به دادرسی آنلاین اختصاص می‌یابد، باید آموزش‌های کافی را در این زمینه دیده باشند. این آموزش باید در حد امکان از دانشگاه‌ها و دانشکده‌های حقوق شروع شده و به‌مرور نهادینه شود (مهرافشان، ۱۳۹۰: ۹۰).

۵.۱. نگاهداری، پشتیبانی و به‌روزرسانی سامانه

این مرحله نیازمند نیروی انسانی متخصص، سخت‌افزارها و نرم‌افزارهای به‌روز و منطبق با استانداردهای جهانی و توجه به نیازها و متغیضات جدید دادرسی آنلاین می‌باشد (Lederer, 1999: 212).

۲. شرایط فنی موجود برای برگزاری جلسه الکترونیکی دادرسی

منظور از شرایط فنی، یعنی بررسی مشخصات و چگونگی برگزاری جلسات دادرسی به‌صورت برخط و الکترونیکی بدون حضور فیزیکی افراد و صرفاً از طریق سیستم‌ها و شبکه‌های مجازی می‌باشد. یعنی اعطای فرصت و امکانات مناسب بسته به موقعیت طرفین آیا واقعاً می‌توان مبادله چند نامه الکترونیکی را کافی دانست؛ یا گاه میزگرد تلفنی یا دیداری ضرورت دارد؟ یکی از نقطه‌ضعف‌های عمده دادرسی الکترونیکی، فقدان ارتباط رودررو می‌باشد. استفاده از شیوه‌های برخط با این خطر روبروست که افراد غیرمجاز، به فرآیند دادرسی دسترسی پیدا کرده (السان، ۸۵) و بااطلاع از وقایع پرونده، حتی رأی صادره را دست‌کاری می‌کنند. این خطر نیز از جمله نقطه‌ضعف‌های دادرسی برخط به شمار می‌آید که باید آن را با استفاده از پیشرفته‌ترین وسایل ارتباطی و رعایت جوانب احتیاط به حداقل ممکن رسانید، علاوه بر این موارد ایرادات دیگری نیز به این‌گونه دادرسی وارد است که گفتار سوم به‌صورت مبسوط به آن‌ها پرداخته‌ایم. (السان؛ ۹۵)

۱.۲. شرایط فنی در ایران

برای شرکت در جلسات الکترونیکی که در موارد معدودی در ایران برگزار می‌گردد، نخست باید سامانه مدیریت پرونده قضایی^۱ یا همان نرم‌افزار «سمپ» که تحت شبکه ملی عدالت مشغول به فعالیت است، را در دسترس داشته باشیم. بعد از پر کردن فیلدهای مربوطه پیامکی برای مدعوینی که به‌صورت ویدیو کنفرانس در جلسه حاضر می‌شوند، ارسال که برای ورود به جلسه اطلاع‌رسانی

^۱ Content Management System (c.m.s).

گردد. سپس با استفاده از مرورگر کروم به جلسه دسترسی پیدا می‌کنیم. در این برنامه، امکان اشتراک و تبادل صدا و ویدیو، نمایش تعداد کاربران جلسه جاری وجود دارد. دایره سفیدرنگ کنار تصویر کاربران نشانه این است که مدعو، در حال اتصال است، بعد از اتصال اولیه کاربر، نماد میکروفون کنار تصویر او ظاهر می‌گردد و به تبع این لازم است مدعو دوربین خود را به اشتراک گذارد تا قابل رؤیت برای سایرین در جلسه باشد. در این برنامه امکان گفتگوی متنی به دو صورت عمومی و خصوصی نیز در نظر گرفته شده است. در نهایت با کلیک بر گزینه اتمام جلسه توسط مقام قضایی، جلسه خاتمه می‌یابد. پشتیبانی فنی و پایداری ارتباط در صورت برگزاری جلسات در زندان‌ها به عهده مرکز و سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی است.

تأمین سازوکارهای امنیتی لازم، فراهم نمودن امکان پشتیبانی فنی جهت ارتباط مراجع قضایی و مخاطبان به صورت برخط، فراهم کردن زیرساخت‌های لازم جهت راه‌اندازی سامانه‌ی ارتباط الکترونیکی برای کلیه مراجع قضایی سراسر کشور، ظرف مهلت شش ماه از تاریخ ابلاغ این دستورالعمل، همگی از وظایف مرکز است.

احراز هویت به صورت الکترونیکی تنها در انجام تحقیقات الکترونیکی^۲ و شرکت در جلسه^۳، از طریق سامانه ثنا، در دستورالعمل پیش‌بینی شده است.

ارائه اسناد در صورتی که در سامانه بایگانی الکترونیک اسناد^۴ ثبت شده باشد، نسخه الکترونیک آن به منزله اصل آن است. با رعایت مقررات این دستورالعمل، برگزاری جلسه، در خارج از حوزه قضایی مستلزم اعطای نیابت قضایی نیست.

این نوع از برگزاری جلسات دادرسی (الکترونیکی) در ایران اصولاً در دعاوی دارای زندانی مطرح است و در دعاوی حقوقی به این صورت مطرح نمی‌باشد.

۲.۲. شرایط فنی در مقررات اتحادیه اروپا

در ۲۶ نوامبر، پارلمان دو پیشنهاد^۵ باهدف نوسازی سیستم‌های قضایی در اتحادیه اروپا تصویب کرد که به کاهش تأخیرها، افزایش اطمینان حقوقی و ارزان‌تر و آسان‌تر کردن دسترسی افراد به عدالت کمک می‌کند. دو پیشنهادی که در ۲۶ نوامبر ۲۰۲۳ توسط پارلمان اروپا تصویب شد عبارتند از:

پیشنهاد قانون رفتار الکترونیکی اروپا^۶: که هدف آن نوسازی اجرای فرامرزی احکام مدنی و تجاری در اتحادیه اروپا است. هدف این پیشنهاد ساده‌سازی فرآیند اجرای احکام در سراسر اتحادیه اروپا با ایجاد چارچوبی مشترک برای ارتباطات الکترونیکی بین دادگاه‌ها، ضابطان و سایر افراد مرتبط است. هدف این پیشنهاد کاهش هزینه‌ها و کارهای اداری مرتبط با اجرای فرامرزی و افزایش اطمینان حقوقی برای مشاغل فعال در اتحادیه اروپا است.

پیشنهاد رویه دعاوی کوچک اروپایی^۷: که هدف آن ارزان‌تر و آسان‌تر کردن حل و فصل اختلافات در پرونده‌های فرامرزی برای افراد و شرکت‌های کوچک است که شامل دعاوی تا سقف ده هزار یورو است. این پیشنهاد یک روش ساده جدید برای حل و فصل اختلافات مربوط به دعاوی کوچک در اتحادیه اروپا ایجاد می‌کند که هم برای مصرف‌کنندگان و هم برای مشاغل در دسترس است.

^۱ برای آموزش تصویری مراجعه کنید به: <http://www.adlesfahan.ir/> تاریخ مراجعه ۰۲/۴/۱۵.

^۲ ماده ۳: «انجام تحقیق الکترونیکی منوط به احراز هویت شرکت کنندگان از طریق سامانه ثنا است...».

^۳ ماده ۸: «شرکت کنندگان در صورت تعدد می‌توانند، پس از احراز هویت...».

^۴ سامانه سبا.

^۵ The European Electronic Code of Conduct & The European Small Claims Procedure (E.E.C.C).

^۶ Ibid.

^۷ European Small Claims Procedure (E.S.C.P).

هدف این پیشنهاد کاهش هزینه‌ها و زمان مرتبط با حل و فصل اختلافات دعوی کوچک و افزایش دسترسی افراد و مشاغل کوچک به عدالت است.

فناوری‌های ارتباط از راه دور هزینه‌ها را کاهش می‌دهد و به دریافت سریع‌تر شواهد کمک می‌کند. به‌عنوان مثال، برای شنیدن یک شخص در یک دادرسی فرامرزی، به‌جای نیاز به حضور فیزیکی، می‌توان از ویدئو کنفرانس استفاده کرد. یک سیستم فناوری اطلاعات غیرمتمرکز که سیستم‌های ملی را گرد هم می‌آورد ایجاد می‌شود تا اسناد به‌صورت الکترونیکی به روشی سریع‌تر و امن‌تر مبادله شوند. قوانین جدید شامل مقررات اضافی برای محافظت از داده‌ها و حریم خصوصی در هنگام انتقال اسناد و گرفتن شواهد است. این مقررات به ساده‌سازی رویه‌ها و ارائه اطمینان حقوقی به مردم و مشاغل نیز کمک می‌کند، درحالی‌که در برخی کشورها، راه‌حل‌های دیجیتال قبلاً مؤثر بوده‌اند، رسیدگی‌های قضایی فرامرزی هنوز عمدتاً روی کاغذ انجام می‌شود. ۲ هدف اتحادیه اروپا بهبود همکاری در سطح اتحادیه اروپا برای کمک به مردم و مشاغل و حفظ توانایی مجریان قانون برای محافظت مؤثر از مردم است. ۳

بحران کووید-۱۹ مشکلات زیادی را برای سیستم قضایی ایجاد کرده است: جلسات استماع حضوری و ارائه اسناد قضایی برون‌مرزی به تأخیر افتاده است. ناتوانی در دریافت کمک حقوقی حضوری و انقضای مهلت‌ها به دلیل تأخیر و درعین‌حال، افزایش تعداد پرونده‌های ورشکستگی و اخراج کارکنان به دلیل همه‌گیری عمومی، کار دادگاه‌ها را حتی بحرانی‌تر می‌کند.

در سال‌های اخیر، کشورهای عضو بیشتری تغییراتی را در قانون ایجاد کرده‌اند که امکان استفاده از فناوری‌های ارتباطات و اطلاعات مدرن را در رسیدگی‌های قضایی فراهم می‌کند. این تغییرات امکان برقراری ارتباط بین مقامات قضایی و طرف‌های مربوط به دادرسی را از طریق کانال‌های جدید مانند اینترنت فراهم می‌کند. ۴

در برخی موارد ممکن است رویه‌ها با درخواست الکترونیکی ارسال‌شده توسط شاکی از طریق اینترنت به دادگاه آغاز شود. در سایر موارد، دادگاه‌ها اختیار دارند اسناد قضایی را به‌صورت الکترونیکی به طرفین ابلاغ کنند و کلیه ارتباطات به‌صورت الکترونیکی انجام می‌شود.

برخی از کشورهای عضو وجود دارند که استفاده از اینترنت برای مقاصد ارتباطی تقریباً برای همه مقاطع دادرسی مدنی از جمله جلسه دادرسی پذیرفته شده است، درحالی‌که در برخی دیگر به انواع خاصی از دادرسی محدود می‌شود. استفاده از فناوری‌های نوین ارتباطی در دادرسی مدنی نباید حقوق اساسی طرفین درگیر را به خطر بیندازد. دسترسی به عدالت ممکن است با این واقعیت که ابزار خاصی از فناوری ارتباطی در دسترس طرفین نیست، جلوگیری شود. علاوه بر آن، قوانین ملی باید تضمین کند که ارتباطات از طریق اینترنت، حفاظت مناسب از داده‌های حساس مورد استفاده در جریان دادرسی را تهدید نمی‌کند.

¹ European Commission's Website, the Digital Single Market section.

^۲ از جمله ایالات متحده، بریتانیا، کانادا، ژاپن، استرالیا و ...

^۳ همچنین منابع متعددی وجود دارد که راهنمایی در مورد استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات در دادرسی های قضایی مدنی در اتحادیه اروپا ارائه می دهد. یکی از مهم ترین آنها راهنمای شبکه قضایی اروپا در مورد استفاده از ویدئو کنفرانس در دادرسی های مدنی و اداری است که مروری جامع بر مسائل حقوقی و عملی مربوط به استفاده از فناوری در رسیدگی های حقوقی ارائه می دهد. منبع مهم دیگر، اطلاعیه کمیسیون اروپا در مورد استفاده از فناوری در سیستم قضایی است که مروری بر چالش ها و فرصت های مرتبط با استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات در رسیدگی های حقوقی در اتحادیه اروپا ارائه می دهد.

^۴ کشورهای اتحادیه اروپا رویکردهای متفاوتی را برای استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات در دادرسی های قضایی مدنی اتخاذ کرده اند. برخی کشورها، مانند آلمان، چارچوب قانونی جامعی را اجرا کرده اند که امکان استفاده از فناوری را در طیف وسیعی از رسیدگی های حقوقی، از جمله پرونده های مدنی فراهم می کند. کشورهای دیگر، مانند ایتالیا، رویکرد محدودتری را اتخاذ کرده اند که بر استفاده از کنفرانس ویدئویی در انواع خاصی از موارد تمرکز دارد.

در نتیجه می‌توان گفت در اتحادیه اروپا، برخی از کشورهای عضو وجود دارد که در استفاده از فناوری در سیستم‌های قضایی پیشتاز هستند و دسترسی بیشتری برای شهروندان برای بهره‌مندی از این سیستم‌ها و دادرسی از راه دور فراهم می‌آورند که عبارت‌اند از: بلژیک، جمهوری چک، دانمارک، استونی، فرانسه و آلمان.^۱

این تنها نمونه کوچکی از کشورهای عضو اتحادیه اروپا است که در طول همه‌گیری کرونا از روندهای آنلاین استفاده کرده‌اند. بسیاری از کشورهای عضو دیگر، نیز اقدامات مشابهی را اجرا کرده‌اند. باین حال، شایان ذکر است که استفاده از دادرسی از راه دور ممکن است بسته به سیستم حقوقی و قضایی خاص در هر کشور متفاوت باشد.

در اتحادیه اروپا، جلسات دادگاه آنلاین معمولاً از طریق ویدیو کنفرانس یا سایر فناوری‌های ارتباطی از راه دور برگزار می‌شود. سیستم خاص مورد استفاده ممکن است بسته به کشور و نوع دادگاه مربوطه متفاوت و به صورت موردی باشد، به عنوان مثال، در برخی از کشورهای عضو اتحادیه اروپا، جلسات دادرسی آنلاین ممکن است از طریق یک پلتفرم اختصاصی دادگاه الکترونیکی برگزار شود، در حالی که در برخی دیگر ممکن است با استفاده از ترکیبی از فناوری موجود و راه‌حل‌های موقت برگزار شود.^۲

اتحادیه اروپا یک زیرساخت دیجیتال اروپایی را به نام سیستم «ای کدکس»^۳ یا همان «ارتباط عدالت الکترونیکی از طریق تبادل داده آنلاین» پیاده‌سازی کرده که یک شبکه تعاملی است. این سامانه ارتباطات الکترونیکی و تبادل داده ایمن را بین مقامات قضایی و سایر طرف‌های درگیر در روند قانونی در سراسر کشورهای عضو اتحادیه اروپا تسهیل می‌کند.

این سیستم هم‌چنین انتقال الکترونیکی اسناد حقوقی، مانند احکام دادگاه، اقدامات رویه‌ای و سایر اطلاعات مربوطه را بین سیستم‌های مختلف ملی امکان‌پذیر می‌سازد. هم‌چنین امکان تبادل اطلاعات در مورد پرونده‌ها، احزاب و متخصصان حقوقی درگیر در دادرسی‌های فرامرزی را فراهم می‌کند.

با استفاده از این سیستم، متخصصان حقوقی و مقامات قضایی می‌توانند پرونده‌های فرامرزی را آغاز و پیگیری کنند، اطلاعات را به صورت ایمن مبادله کنند و به صورت الکترونیکی ارتباط برقرار کنند. روند حقوقی فرامرزی را در اتحادیه اروپا ساده و تسریع کنند. این سیستم باعث افزایش کارایی، صرفه‌جویی در زمان و هزینه‌ها و بهبود دسترسی به عدالت در پرونده‌های فرامرزی می‌شود. (Written by a team of experts from the European commission, 2017).

سیستم «ای کدکس» می‌تواند علاوه بر استفاده در دادرسی‌های حقوقی در تسهیل تبادل اطلاعات بین طرفین درگیر در یک اختلاف، مانند خود و کلا یا طرفین برای اسناد، مانند پرونده‌های دادگاه، در دادرسی‌های کیفری نیز برای تسهیل تبادل شواهد و سایر اطلاعات بین سازمان‌های مجری قانون، دادستان‌ها و دادگاه‌ها^۴ استفاده شود.

۳.۲. شرایط فنی در آنسیترا

آنسیترا به عنوان یک نهاد سازمان ملل متحد که مسئول ترویج هماهنگی و نوسازی قوانین تجارت بین‌المللی است، باینکه ابزارها و دستورالعمل‌های حقوقی مختلفی را ایجاد کرده که تجارت الکترونیک و تراکنش‌های فرامرزی را تسهیل می‌کند، سیستم خاصی برای رسیدگی‌های آنلاین ندارد.

^۱ تاریخ مراجعه ۱۴۰۲/۱۱/۳. <https://uncitral.un.org/en/electronic-commerce>

^۲ در برخی موارد، جلسات شنیداری از راه دور ممکن است با استفاده از نرم افزارهای ویدیو کنفرانس، مانند Skype ، zoom یا Microsoft teams انجام شود. این پلتفرم‌های نرم افزاری به شرکت کنندگان اجازه می‌دهد تا با استفاده از رایانه یا دستگاه تلفن همراه خود، از مکان‌های مختلف به جلسه رسیدگی بپیوندند.

^۳ E-CODEX: Electronic-Justice Communication via Online Data Exchange.

^۴ به عنوان مثال، می‌توان از آن برای اشتراک گذاری نسخه‌های الکترونیکی اسناد، مانند گزارش‌های پلیس یا اظهارات شاهد، یا ایجاد حضور مجازی شهود و متهمان استفاده کرد.

یکی از ابزارهای قابل توجه، قانون نمونه آنسیترال در مورد تجارت الکترونیک^۱ است که چارچوبی را برای استفاده از ارتباطات الکترونیکی در معاملات تجاری فراهم می‌کند که به موضوعاتی مانند اعتبار و قابلیت اجرایی قراردادهای الکترونیکی، استفاده از امضای الکترونیکی و قابل پذیرش بودن سوابق الکترونیکی در رسیدگی‌های حقوقی می‌پردازد.

همچنین در قانون نمونه آنسیترال در مورد سوابق قابل انتقال الکترونیکی بر چارچوب قانونی اسناد الکترونیکی که بیانگر حقوق یا تعهدات هستند، مانند بارنامه‌ها یا سفته‌ها تمرکز دارد. این قانون مدل به تسهیل استفاده از سوابق قابل انتقال الکترونیکی در معاملات تجاری بین‌المللی کمک می‌کند.

علاوه بر این، آنسیترال دستورالعمل‌هایی را در مورد حل و فصل اختلافات آنلاین^۲ تهیه کرده است تا به طرفین در حل اختلافات ناشی از معاملات تجارت الکترونیک کمک کند. این دستورالعمل‌ها توصیه‌هایی را برای استقرار و بهره‌برداری از سیستم‌های حل و فصل اختلافات آنلاین، باهدف دسترسی آسان‌تر، کارآمدتر و مقرون‌به‌صرفه تر ارائه می‌کنند. علاوه بر این آنسیترال از توسعه «مجموعه ابزار عدالت سایبری»^۳ که بستری برای برگزاری جلسات استماع مجازی و مدیریت پرونده‌ها به صورت آنلاین است، حمایت کرده است.

در حالی که آنسیترال سیستم رسیدگی آنلاین خاصی ندارد، ابزارها و دستورالعمل‌های آن به توسعه تجارت الکترونیکی کمک می‌کند و به مسائل مربوط به حل و فصل اختلافات آنلاین می‌پردازد؛ به عبارت دیگر استفاده از ابزارهای الکترونیکی را در انجام دادرسی مجازمی داند و افراد را تشویق به استفاده از آن می‌کند، به این معنا که طرفین می‌توانند اسناد و سایر اطلاعات را به صورت الکترونیکی مبادله کنند؛ هم‌چنین داوران امکان برگزاری جلسات را به صورت مجازی یا سایر ارتباطات از راه دور دارند.

به‌طور کلی در داور آنسیترال می‌توان گفت تا حدی که طرفین توافق کنند و داوران اجازه دهند، امکان برگزاری جلسات داور نیز به صورت آنلاین امکان‌پذیر است و افراد می‌توانند از طیف وسیعی از فناوری‌های ارتباطی مانند ایمیل، پلتفرم‌های پیام‌رسانی و سایر سیستم‌های تبادل اطلاعات استفاده کنند (Rainey et al, 2021: 1).

۳. چالش‌های جلسه الکترونیکی

برگزاری جلسات دادرسی به صورت الکترونیکی اگرچه دارای مزایای فراوانی است؛ اما معایبی نیز با خود به همراه دارد که حکم برخی از موارد آن را می‌توان به جلسه دادرسی آنلاین نیز به دلیل مشابهت اعمال نمود.

به صورت کلی می‌توان از جمله معایب آن فقدان ارتباط غیرکلامی، ایجاد مشکل در روابط و اعتماد، مشارکت محدود افراد، عدم تمرکز و ایجاد حواس‌پرتی، اشکال در اتصال به شبکه اینترنت، ایرادات فنی و نرم‌افزاری اشاره کرد.

بررسی چالش‌ها در رویه قضایی ایران

بی‌شک مشکل و کمبود در زیرساخت‌های ارتباطی یکی از مهم‌ترین معایب و مشکلات دادرسی الکترونیکی است. با توجه به اختلالات بسیاری که در تشکیل جلسات دادرسی آنلاین وجود دارد می‌توان به احتمال قطع ارتباط یا نبود کیفیت مناسب اشاره نمود. در زیر به چالش‌ها و معایب جلسه دادرسی الکترونیکی به صورت مشروح پرداخته‌ایم:

۱،۱،۳. کمبود زیرساخت‌ها

مهم‌ترین چالش در رسیدگی الکترونیکی، نبود زیرساخت‌های لازم برای این امر است. وجود زیرساخت‌های نرم‌افزاری، صوتی و تصویری برای تدارک دادگاه‌ها، دفاتر خدمات قضایی، زندان‌ها و... در ایجاد ارتباط بهتر دارای اهمیت بالایی است. هم‌چنین نیاز به اینترنتی با سرعت بالا جهت تسریع در استعلامات، مکاتبات و ارتباط آنلاین امری اجتناب‌ناپذیر است (مهرفاشان، ۱۳۹۰: ۱۳۳).

¹ UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce.

² Online Dispute Resolution.

³ Cyber justice Toolset.

۲،۱،۳. ایراد در برگزاری جلسات به صورت علنی

به طور کلی می توان گفت باینکه در دادرسی آنلاین به ظاهر این اصل رعایت شده اما در حقیقت چنین نیست. حضور فیزیکی افراد فشار عمومی محسوسی را بر دادگاه، طرفین دعوا و شهود ایجاد می کند و آنها خود را زیر نگاه عموم مردم می دانند و از گفتار کذب خودداری می کنند، اگرچه که در جلسات دادرسی آنلاین و الکترونیکی نیز این فشار وجود دارد، اما به شدت و حدت دادرسی حضوری یا سنتی نیست.

۳،۱،۳. قرارهای تأمین برای متهمان

تأمین در لغت به معنای ایمن کردن و حفظ کردن (فرهنگ فارسی معین، مدخل «تأمین») آمده است. منظور از قرار تأمین در امور کیفری سازوکارهایی هستند که با توجه به جرم صورت گرفته، باهدف حفظ حقوق زیان دیده، برای جلوگیری از فرار متهم و تضمین بازگشت او گرفته می شود. این قرارها ۱۰ مورد هستند که با توجه به شخصیت متهم و نوع ارتکاب جرم وی از متهم اخذ می گردد. تشخیص و بررسی جزئیات رفتار و حالات و شخصیت متهم برای تأیید اظهارات صدق یا کذب وی برای اعمال این قرارها بستگی به حضور وی دارد (مهرافشان، ۱۳۹۰: ۱۳۴-۱۳۶).

۴،۱،۳. عدم تأثیر از محیط

ایجاد بستر الکترونیکی در دادرسی برای خوانده یا متهم یا حتی خواهان و شاکی که برای بار اول آن را تجربه می کنند می تواند در ایجاد استرس نقش اساسی داشته باشد. همچنین افرادی که کهولت سن دارند اکثریت قریب به اتفاق، آشنایی با فضای الکترونیک و کار با سامانه ندارند.

محیط دادگاه که محل استقرار قاضی بالاتر از اصحاب دعوا می باشد، نشان دهنده احساس حاکمیت بر دعوا می باشد و بیانگر جذبه نظام قضایی است، حال آنکه در دادرسی با استفاده از صفحه نمایشگر این اثر انتقال پیدا نمی کند؛ هرچند در دادرسی آنلاین محیط تغییر نکرده است اما وجود دوربین ها می تواند موجبات تشویش آنها را فراهم آورد.

۵،۱،۳. تعیین مجازات با توجه به شخصیت طرفین

اماده ۲۱۷ قانون آیین دادرسی کیفری: به منظور دسترسی به متهم و حضور به موقع وی، جلوگیری از فرار یا مخفی شدن او و تضمین حقوق بزه دیده برای جبران ضرر و زیان وی، بازپرس پس از تفهیم اتهام و تحقیق لازم، در صورت وجود دلایل کافی، یکی از قرارهای تأمین زیر را صادر می کند: الف - التزام به حضور با قول شرف

ب - التزام به حضور با تعیین وجه التزام

پ - التزام به عدم خروج از حوزه قضائی با قول شرف

ت - التزام به عدم خروج از حوزه قضائی با تعیین وجه التزام

ث - التزام به معرفی نوبه ای خود به صورت هفتگی یا ماهانه به مرجع قضائی یا انتظامی با تعیین وجه التزام

ج - التزام مستخدمان رسمی کشوری یا نیروهای مسلح به حضور با تعیین وجه التزام، با موافقت متهم و پس از اخذ تعهد پرداخت از محل حقوق آنان از سوی سازمان مربوط

چ - التزام به عدم خروج از منزل یا محل اقامت تعیین شده با موافقت متهم با تعیین وجه التزام از طریق نظارت با تجهیزات الکترونیکی یا بدون نظارت با این تجهیزات

ح - اخذ کفیل با تعیین وجه الکفاله

خ - اخذ وثیقه اعم از وجه نقد، ضمانت نامه بانکی، مال منقول یا غیرمنقول

د - بازداشت موقت با رعایت شرایط مقرر قانونی

این مورد نیز مانند تعیین قرار کیفی نیاز به مواجهه حضوری دارد. اصل فردی کردن مجازات‌ها تعیین مجازات را برای هر فرد با توجه به شخصیت و سابقه و وضعیت او اعم از جسمی و روحی ۱ در نظر می‌گیرد. برای تعیین مجازات، دیدن چهره و وضع متهم ضرورت انکارناپذیری است (گلدوزیان، ۱۴۰۱: ۳۸۵).

۶،۱،۳. امکان دست‌کاری در اطلاعات

با الکترونیکی شدن دادرسی، ادله نیز به‌مرور الکترونیکی می‌شود و در قالب دیسک یا حافظه‌های الکترونیکی پدیدار می‌شوند و همین مسئله موجبات دست‌کاری و مخدوش شدن آن‌ها را پدید می‌آورد؛ البته بحث جعل تنها در دادرسی الکترونیکی مطرح نیست؛ چراکه در دادرسی سنتی و ادله فیزیکی نیز این امر مطرح بوده است.

۷،۱،۳. ضرورت مواجهه حضوری اصحاب دعوا با یکدیگر

ازلحاظ علم روانشناسی، زبان بدن و صورت نشان‌دهنده حالات روحی فرد است. برای مثال استرس و اضطراب می‌تواند در لرزش صدا، حرکات صورت و دست نمود پیدا کند؛ به‌طور کلی می‌توان گفت در هر فردی سه مؤلفه (صدا، صورت، بدن) ۳ قابل‌بررسی می‌باشد، چه‌بسا که تغییر در سه حالت فوق در هر یک از اصحاب دعوا و شهود، به‌وضوح در جلسه دادرسی الکترونیکی مشخص نگردد و باعث خطا در رأی قاضی گردد.

۸،۱،۳. سوءاستفاده از ابلاغ الکترونیکی

طبق ماده ۱۳ آیین‌نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی مصوب ۹۵ و صول الکترونیکی اوراق در سامانه به‌حساب کاربری مخاطب، ابلاغ محسوب می‌شود؛ با توجه به تبصره اول این ماده باب سوءاستفاده افراد با امتناع از ورود به سایت باز خواهد شد و ممکن است خود را با استناد به این عدم رؤیت محق وخواهی بدانند. نکته دیگری که باید یادآور شد این امر است که صرف ورود به سامانه به‌منزله رؤیت است حال ممکن است افرادی وجود داشته باشند که به دلیل عدم آشنایی با سامانه به محتوای ابلاغ دسترسی نداشته باشند و حق ایشان تضییع گردد (اسمعیلی و پورقهرمانی، ۱۳۹۸: ۳۶-۳۷) ۴.

۲،۳. بررسی چالش‌ها در اتحادیه اروپا و آنسیترال

چالش‌ها و مشکلاتی وجود دارد که می‌تواند در جلسات دادرسی الکترونیکی و دادگاه‌های آنلاین در اتحادیه اروپا (Smets & Nys, 2021) و آنسیترال (Bartlett & Wilkof, 2000) ایجاد شوند که کلیدی‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱،۲،۳. مسائل فنی

رسیدگی و دادرسی‌ها چه به‌صورت آنلاین و چه الکترونیکی، نیازمند فناوری‌های ارتباطی قابل‌اعتماد و امن هستند و ممکن است مشکلات فنی یا اتصال به اینترنت ایجاد اختلال در رسیدگی کنند از جمله:

نقص یا اختلالات فنی، مانند قطع برق یا خرابی سیستم

مشکل در تأیید صحت اسناد یا امضاهای الکترونیکی

نگرانی‌های امنیتی، مانند هک یا نقض داده‌ها

۱ برای مثال ماده ۲۲ق.م.ا.م. وضع خاص متهم از جهات مخفیه است که برای تشخیص این وضعیت مواجهه حضوری با متهم ضرورت دارد.

۲ جعل الکترونیک.

۳ برای مثال فردی که دروغ بگوید از ارتباط چشمی خودداری می‌کند.

۴ در خصوص امکان ابلاغ و اقدام الکترونیکی در حوزه آیین دادرسی مدنی، رجوع کنید: افتخارچهرمی، گودرز و السان، مصطفی، آیین دادرسی مدنی، جلد دوم، چاپ پنجم، انتشارات میزان، تهران ۱۳۹۹. در مورد امکان توافق بر ابلاغ و اقدام الکترونیکی در حوزه داوری داخلی، رجوع کنید: افتخارچهرمی، گودرز و السان، مصطفی، آیین دادرسی مدنی، جلد سوم، چاپ اول، انتشارات میزان، تهران ۱۳۹۹، صص ۴۰۷-۴۰۵.

محدود بودن دسترسی یکسان شرکت‌کنندگان به جلسه و سواد دیجیتال: یکی از مهم‌ترین چالش‌ها می‌باشد چراکه اتحادیه اروپا و آنسیترال دارای کشورهای عضو و جمعیتی متنوع می‌باشند که ممکن است طرفین درگیر در دادرسی امکان دسترسی به اینترنت قابل‌اعتماد نداشته یا در استفاده از فناوری دچار مشکل باشند، مانند افراد مسن یا افراد دارای معلولیت و.. که این امر مستلزم ایجاد اقدامات دسترسی مناسب و توسعه قابلیت‌های جایگزین است. سواد دیجیتال به توانایی استفاده از فناوری‌های دیجیتال برای دسترسی به اطلاعات، برقراری ارتباط و مشارکت در جامعه اشاره دارد. برای استفاده از ابزارها و دادرسی آنلاین افزایش سواد دیجیتالی در میان متخصصان حقوقی، قضات، طرفین دعوا و کاربران دادگاه‌ها امری اجتناب‌ناپذیر است و یک جزء حیاتی از اجرای مؤثر و فراگیر جلسات دادرسی و دادگاه‌های آنلاین در این دو نظام است.

مشکل برقراری ارتباط خصوصاً میان شرکت‌کنندگان در مناطق مختلف جغرافیایی اشکال در مدیریت حجم داده‌ها هنگام اشتراک‌گذاری اسناد با حجم بالا مشکل در سازگاری بین سیستم‌های نرم‌افزاری و سخت‌افزاری مختلف^۱

۲،۲،۳. مسائل حقوقی

چارچوب‌های قانونی نامشخص برای امضای الکترونیکی، مبادله اسناد الکترونیکی و سایر جنبه‌های تجارت الکترونیکی احتمال بروز اختلاف بر سر اعتبار یا قابل‌اجرا بودن اسناد یا امضاهای الکترونیکی.

مشکل در اجرای حقوق قانونی یا حل و فصل اختلافات در محیط الکترونیکی.

چالش در حفظ محرمانه بودن و حریم خصوصی اطلاعات حساس در دادرسی الکترونیکی: این رسیدگی‌ها نیازمند تبادل امن اطلاعات حساس هستند و ممکن است نگرانی‌هایی در مورد حریم خصوصی و امنیت وجود داشته باشد. یکی از بزرگ‌ترین چالش‌های رسیدگی آنلاین در اتحادیه اروپا این است که اطمینان حاصل شود که با قوانین و مقررات مختلف برای محافظت از حریم خصوصی و امنیت داده‌ها مطابقت دارند که شامل پیروی از مقررات عمومی حفاظت از داده‌ها^۲ است که دستورالعمل‌های دقیقی را برای جمع‌آوری، پردازش و ذخیره داده‌های شخصی تعیین می‌کند.

مسائل مربوط به شناخت و اجرای تصمیمات حقوقی و اعمال قوانین با توجه به حوزه‌های قضایی مختلف

چالش در حصول اطمینان از اصالت و یکپارچگی ایجاد یا انتقال شواهد الکترونیکی در مرزهای بین‌المللی: به مقررات و قوانین حاکم بر رسیدگی‌ها و دادگاه‌های آنلاین مربوط می‌شود مانند سؤالاتی پیرامون قابلیت پذیرش شواهد، صلاحیت و احکام دادگاه‌ها. به‌عنوان مثال برای قانونی بودن دادگاه‌ها و دادرسی‌های آنلاین باید چارچوبی وجود داشته باشد (Brems & van der velden, 2021) که صلاحیت آن‌ها را مشخص کند.

مسائل مربوط به اجرای حکم یا تصمیمات دادگاه در بستر الکترونیکی: امکان نیاز به ادغام سیستم‌های دادرسی آنلاین با سیستم‌های حقوقی و قضایی موجود، وجود دارد که می‌تواند چالش برانگیز و پیچیده باشد؛ زیرا سیستم‌های مختلف از فناوری‌ها و فرمت‌های داده مختلف استفاده می‌کنند که همین امر می‌تواند مستلزم سرمایه‌گذاری قابل‌توجه در فناوری، زیرساخت‌ها و آموزش باشد و نیاز به تغییر در سیاست‌ها و رویه‌های موجود احساس گردد. به‌علاوه می‌تواند نگرانی‌هایی را در اشتراک و ادغام در مورد حفظ حریم خصوصی به همراه داشته باشد.

مسائل مربوط به جمع‌آوری و حفظ برون‌مرزی مدارک الکترونیکی موجود در سرورهای مستقر در کشورهای مختلف.

۳،۲،۳. مسائل عملی

^۱ که می‌تواند دسترسی به استماع یا اشتراک‌گذاری اسناد را برای شرکت‌کنندگان دشوار کند.

^۲ General Data Protection Regulation in EU (G.P.D.R).

مشکل در هماهنگی و برقراری ارتباط مؤثر در یک محیط الکترونیکی احتمال سوء تفاهم یا تفسیر نادرست از ارتباطات الکترونیکی چالش در مدیریت پیچیدگی و حجم اسناد و اطلاعات الکترونیکی چالش در ارائه خدمات ترجمه بلادرنگ به خصوص میان شرکت کنندگان مناطق مختلف توانایی محدود برای انجام بازرسی فیزیکی یا بررسی شواهد در دادرسی الکترونیکی.

۴,۲,۳. مسائل اخلاقی

احتمال سوگیری یا بی عدالتی در دادرسی الکترونیکی، مانند دسترسی نابرابر به فناوری یا منابع چالش در خصوص تضمین یکپارچگی و بی طرفی فرآیندهای تصمیم‌گیری الکترونیکی نگرانی‌های اخلاقی مربوط به جمع‌آوری، استفاده و ذخیره‌سازی داده‌های شخصی در دادرسی الکترونیکی.

این‌ها برخی از چالش‌ها و معایب دادرسی الکترونیکی در اتحادیه اروپا و آنستیرال است که توسط محققان و متخصصان شناسایی شده است. چالش‌ها و معایب خاص به زمینه و ماهیت دادرسی الکترونیکی بستگی دارد. این چالش‌ها باید برای اطمینان از اجرای روان و ایمن روند دادرسی آنلاین در منطقه برطرف شود. اتحادیه اروپا^۱ و آنستیرال از طریق اتخاذ سیاست‌ها و مقررات مختلف تلاش‌های قابل توجهی برای حل این چالش‌ها انجام داده است، اما هنوز اقدامات زیادی برای تحقق بخشیدن به پتانسیل رسیدگی‌های آنلاین وجود دارد؛ تحقیقات بیشتر برای شناسایی چالش‌های جدید و نوظهور و توسعه راه‌حل‌های مؤثر برای رسیدگی به آن‌ها مورد نیاز است. به‌طور کلی، اجرای موفقیت‌آمیز دادرسی آنلاین نیازمند تلاش هماهنگ همه ذینفعان، از جمله سیاست‌گذاران، متخصصان حقوقی و عموم مردم است.

۴. فرآیند رسیدگی به ادله الکترونیکی در دادگاه

در دادرسی‌های الکترونیکی، مهم‌ترین بخش فرآیند رسیدگی، ناظر به ادله اثبات دعوا است؛ چراکه ادله الکترونیکی به شکل داده‌پیام، انعکاس متفاوتی از سایر ادله غیرمجازی دارند و به علت دارا بودن ویژگی‌های منحصر به فرد، مستلزم قواعد و تدابیر جدیدی می‌باشند. قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۸۲/۱۰/۱۷ در مواد ۶ تا ۱۲ خود به جایگاه و ارزش اثباتی ادله الکترونیک در قالب «داده‌پیام» پرداخته و پس‌از این که در ماده ۲ آن را تعریف نموده، در ماده ۶ آن را به‌گونه‌ای ارزش‌گذاری کرده است که می‌تواند اعتبار نوشته را دارا باشد. از آنجاکه «نوشته» از بین سایر ادله، تنها در صورت و شکل سند می‌تواند متبلور شود؛ لذا مسائل حقوقی عدیده‌ای مرتبط با اعتبارسنجی این‌گونه اسناد بین حقوق‌دانان مطرح می‌شود.

با بررسی مقررات قانون تجارت الکترونیکی از جمله مواد ۶، ۱۲، ۱۴ و ۱۵ مشخص می‌گردد که قانون‌گذار، کاربرد و جایگاه سند را به صورت معادل یا در حکم آن برای این نوع دلیل پذیرفته و در فصل دوم زیر عنوان «انتساب داده‌پیام» احکام خاصی را مقرر نموده است؛ کما اینکه در ماده ۲۱ این قانون به نوعی در صدد تفکیک اصل داده‌پیام از رونوشت (پرینت) آن است. در این صورت، هرگاه قانون لازم بداند که اطلاعات به صورت اصل، ارائه یا نگهداری شود، این امر با نگهداری و ارائه اطلاعات به صورت داده‌پیام - در صورت وجود شرایط ماده ۸ قانون - امکان‌پذیر می‌شود. بنابراین، در این بحث آنچه محوریت دارد، بررسی و تحلیل جنبه‌های شکلی ادله الکترونیک از قبیل ارزش اثباتی ادله الکترونیکی و مستندسازی آن‌ها، حفظ اصالت و تمامیت داده‌پیام، توقیف داده‌ها و سیستم‌های رایانه‌ای و... می‌باشد که از ابعاد حقوقی، واجد اهمیت ویژه‌ای می‌باشند.

با توجه به ساختار و شکل متفاوت ادله الکترونیکی، فرآیند جمع‌آوری، نگهداری و استناد به این نوع از ادله متفاوت از ادله سنتی خواهد بود. زیرا این قسم از ادله در حامل‌های الکترونیکی، ایجاد، پردازش، نگهداری و ارائه می‌شوند و فرآیند، کشف و ارائه

¹ Which include: The European electronic communications code, The eIDAS regulation, The general data protection regulation, The digital single market act.

متفاوتی در مقایسه با ادله سنتی دارند. در فرآیند رسیدگی به ادله الکترونیکی، در گام نخست باید قبول کرد که این ادله همانند ادله سنتی دارای اعتبار می‌باشند.

مقصود از میزان اعتبار ادله الکترونیکی آن است که ادله الکترونیکی در سطحی از ایتقان باشد که برای دادگاه قابل قبول باشد و اصطلاحاً دلیل محکمه‌پسند تلقی شود و موجبات آن را فراهم سازد که در روند انشای رأی از سوی دادگاه نقش غیرقابل انکاری را ایفاء نماید. قانون مدنی در ماده ۱۲۵۸ ادله را در ۵ قسم تبیین نموده که مشتمل بر: اقرار، اسناد کتبی، شهادت، امارات و قسم است و در ماده ۱۲۸۴ به تعریف سند پرداخته و اشعار می‌دارد که: «سند عبارت از هر نوشته که در مقام دعوی یا دفاع قابل استناد باشد» و ماده ۱۹۴ قانون آیین دادرسی مدنی نیز همین تعریف را از دلیل به دست داده است.

سؤالی که در اینجا قابل ذکر به نظر می‌رسد آنکه، آیا مقصود از ادله الکترونیکی، محتوای رایانه است که دلیل تلقی می‌شود یا آنچه به‌عنوان خروجی از این سیستم رایانه استحصال می‌شود و بر روی صفحه رایانه می‌توان از آن پرینت گرفت در زمره ادله تلقی می‌شود؟

به دیگر سخن آیا مفاد خود رایانه، ولو دلیل هم در معنای عام کلمه باشد، می‌تواند بدون اینکه بتوان از آن خروجی اخذ نمود، در عالم خارج، به‌صرف وجود در یک سیستم رایانه‌ای، نوشته تلقی گردد؟ در جوار این سؤال، برای تحقق این قابلیت استناد ادله الکترونیکی چندین فاکتور می‌بایست موجود باشد. نخست، این ادله در فضای رایانه می‌بایست در حالتی قرار داشته باشند که قابلیت دسترسی را دارا باشند. به دیگر بیان این ادله می‌بایست در وضعیتی باشند که در صورت ضرورت، امکان بازتولید آن وجود داشته باشد و در غیر این صورت نباید انتظار داشت تا محاکم از منظر قانونی، ادله‌ای که به این کیفیت، چنین امکانی را به دست نمی‌دهند را مورد پذیرش قرار دهد. دومین ویژگی مهم یک دلیل الکترونیکی که می‌بایست الزاماً محرز گردد، تا برای دادگاه قابل استناد باشد، مسأله اصالت این ادله است. در فضای مجازی، امکان تغییر اطلاعات، امری محتمل است و همواره امکان مبادت اصل یک دلیل با کپی تهیه‌شده از آن وجود دارد و قابلیت تمیز کپی از اصل نیز در فضای مجازی امر آسانی نیست. از این روی می‌بایست اصالت ادله الکترونیکی برای دادگاه، امری محقق و غیرقابل تشکیک باشد و در غیر این صورت، دادگاه نمی‌تواند در روند رسیدگی خود بدان‌ها اعتنا نماید (منوچهری، ۱۳۹۸: ۲۴۹-۲۴۷).

سؤال دیگری که در همین جا مناسب است تا طرح شود اینکه، چنانچه ادله الکترونیکی درخوری به دادگاه ارائه شود؛ به‌نحوی که دادگاه بر اساس آن متقاعد به اتخاذ تصمیم به سود ارائه‌کننده دلیل الکترونیکی شود ولیکن طریق یا طرق ارائه این، قانونی نباشد، آیا می‌توان این دسته از ادله را در روند رسیدگی به نحوی معتابه، قابل استناد دانست (Girsberger & Schramm, 2002: 612-613) آیا می‌توان با توجه به اطلاق ماده ۱۹۹ قانون مدنی که هرگونه تحقیق یا اقدامی از سوی دادگاه را در راستای کشف حقیقت تجویز نموده است، این چنین برداشت کرد که ادله الکترونیکی، ولو آنکه به نحو غیرمجاز حاصل شده باشد، قابلیت ارائه به دادگاه را داراست؟

به نظر می‌رسد، در مورد ادله الکترونیکی نیز ابزارهای حقیقت‌یابی دادگاه حقوقی، محدود به همان موارد و قواعدی می‌باشد که در نظام سنتی ادله وجود دارد. به‌عبارت‌دیگر، دادرسی حقوقی نمی‌تواند تحصیل دلیل کند و نیز نباید بی‌اعتنا به اصل بی‌طرفی دادرسی باشد و بر این اساس، تنها در مواردی که حکم قانون اقتضاء نماید یا به درخواست اصحاب دعوا، اختیار تحقیق دارد و می‌تواند به کشف ادله و نیز ارزیابی و سنجش میزان اعتبار و ارزش اثباتی ادله مبادرت ورزد (پوراستاد، ۱۳۸۹: ۱۰-۱۰۹).

نتیجه‌گیری

مطالعات تطبیقی علاوه بر شناسایی مسائل حقوقی مشترکی که کشورهای دارای نظام‌های حقوقی متفاوت با آن مواجه هستند کمک می‌کند که بینش‌های ارزشمندی را برای سیاست‌گذاران و دست‌اندرکاران حقوقی ارائه دهد، هم‌چنین می‌تواند با نشان دادن بهترین شیوه‌ها یا راه‌حل‌های نوآورانه اتخاذشده توسط سایر حوزه‌های قضایی، الهام‌بخش اصلاحات قانونی گردد تا با تسهیل همکاری و گفت‌وگوی بین‌المللی باعث درک بیشتر و تبادل ایده‌های حقوقی شود.

دستاوردهای فناوری‌های نوین اطلاعات، به قشرهای مختلف اجتماع و زندگی انسانی تحمیل شده‌اند. پیشرفت‌هایی که در این زمینه وجود دارد، از طریق قوانین و مقررات، تنها مدیریت پذیر و بدون قابلیت پیشگیری هستند. پذیرش عمومی ارتباطات الکترونیکی به‌طور مستقیم با منطق سرعت، دقت، هزینه کم و شفافیت در روابط اجتماعی ارتباط می‌یابد. با این پشتوانه‌های منطقی، تقریباً قانون هیچ کشوری نتوانسته در برابر این پیشرفت‌ها بایستد و تنها - آن‌هم تا حد امکان - فناوری را نظام‌مند کرده و در راستای توسعه پایدار به کار گرفته است.

دادرسی الکترونیکی از این چرخه عادی دور یا جدا نیست. شیوه نوینی که برای تمام یا برخی از بخش‌های دادرسی حسب مورد معرفی می‌شود، آن‌چنان دارای مزایا است که معایب آن کمتر با چشم دیده می‌شود و آن‌چنان مفید است که خود را تحمیل می‌کند و نظام دادرسی را مجبور می‌سازد تا قواعد و مقررات مرتبط با آن را تنظیم و محاکم را به هماهنگ‌سازی خود با پیشرفت‌های زمان ملزم نماید، ایران نیز مانند سایر کشورها از این فناوری بهره گرفته است و دادرسی به‌صورت آنلاین را اگرچه محدود اما عملی کرده است و پیشرفت چشم‌گیری در بهره‌برداری از ارتباطات آنلاین نموده است اما دادرسی در بستر الکترونیکی هنوز به‌طور کامل جای خود را در نظام حقوقی ایران باز نکرده است و اکثراً در نظام کیفری و به‌صورت محدود در جرائم دارای زندانی عملی گشته است؛ با توجه به نوپا این نوع از دادرسی به‌خصوص در بازه زمانی بیماری کووید-۱۹ کمبودها و نارسایی‌هایی در این نوع از رسیدگی وجود دارد که به تدریج و گذر زمان اصلاح خواهند گردید، اگرچه که سیستم‌های دادرسی نه‌تنها در ایران و اتحادیه اروپا و آنستیرال متفاوت با یکدیگر می‌باشند اما می‌توان از مواردی که در هر دو نظام معادل یا حداقل مشابه‌اند در ایران بهره گرفت و همین امر مبنا و زمینه‌ای برای گسترش این نوع از دادرسی و جبران نارسایی‌ها و خلأها خواهد گشت. به نظر می‌رسد از این پژوهش موارد ذیل به‌عنوان راهکارهای عملی به‌طور خلاصه قابل‌ارائه باشد:

الکترونیکی شدن دادرسی، قواعد بنیادین حاکم بر رسیدگی مدنی را تغییر نمی‌دهد؛ بلکه تنها ابزارهایی در خدمت اصول و قواعد دادرسی برای رسیدگی بهتر و سریع‌تر است. لازمه‌ی گسترش برگزاری جلسات دادرسی الکترونیکی در تمام جنبه‌های حقوقی و کیفری، ایجاد قوانین جدید و منطبق بر نیازهای این‌گونه دادرسی و تطبیق آن‌ها با قوانین و مقررات فعلی داخلی یا بین‌المللی است؛ زیرا یک سری از اصول و قواعد موجود تاب انطباق با مقررات جدید را ندارند.

نظام دادرسی باید به تدریج با ارائه آموزش‌های کافی به شهروندان یا قشر مشخصی از آن‌ها (برای مثال، وکلا و مشاوران حقوقی) زمینه را برای الکترونیکی کردن مراجعه مردم به دادگستری تا بیشترین حد امکان فراهم نماید. تجربه نشان می‌دهد که این رویکرد، یکی از بهترین شیوه‌ها برای کاستن از فساد اداری، تحقق شفافیت و سلامت قضایی است.

در اتحادیه‌ها و کمیسیون‌ها به دلیل عضویت کشورهای گوناگون، یک سامانه واحد برای برگزاری جلسات دادرسی وجود ندارد، که می‌توان با تصمیم‌گیری و نظر کشورهای عضو سامانه‌ای را احداث یا بر سامانه‌های موجود اتفاق نظر کرد.

تدوین و اجرای قوانین و مقررات راجع به دادرسی الکترونیکی، باید تا حد امکان از دیوان‌سالاری و ایجاد نهادها و تشکیلات مدیریتی با کارکردهای موازی یا بدون ضرورت خودداری شود و برای رعایت شأن قضایی بهتر است سامانه‌ای توسط دولت تنها باهدف دادرسی و رسیدگی‌های قضایی تأسیس نمود که عملکرد مجزایی از سایر سیستم‌های ارتباطات الکترونیک داشته باشد.

قانون آیین دادرسی جرائم نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی با چنین اشکالی در حوزه نهادسازی برای دادرسی الکترونیکی روبرو می‌باشد.

پیشنهادها

در خصوص معایبی که در قسمت چالش‌های دادرسی الکترونیک بیان شد راهکارهای زیر ارائه می‌شود:
برای ضرورت مواجهه حضوری قاضی با متهم یا افراد مرتبط در جلسه می‌توان تشکیل جلسه دادرسی در جرائمی را که مجازات آن‌ها سنگین‌تر است (مثل اعدام) را به صورت فیزیکی و سنتی برقرار کرد و در جرائم دیگر (مانند سرقت) جلسات را الکترونیکی، مشروط به وضوح و کیفیت تصویر برای بررسی حالت متهم و افراد درگیر در جلسه برگزار کرد.

برای رعایت بیشتر اصل علنی بودن در جلسه دادرسی، کنار رسیدگی الکترونیکی حضور افراد را نیز در غیر جرائمی که به صورت غیرعلنی رسیدگی می‌شود (از جمله جرائم خانوادگی و امنیتی) مجاز دانست.

برای تأثیرپذیری بیشتر افراد از جلسه دادرسی از تکنولوژی‌هایی استفاده کرد که این ایراد را به حداقل رساند.

برای جلوگیری از جعل الکترونیک و دست‌کاری در سیستم، باید دسترسی افراد را محدود کرد و تکنولوژی‌هایی را مورد استفاده قرارداد که غیرقابل نفوذ باشند.

برای حفظ حریم شخصی افراد، مانع افشا اطلاعات هویتی افراد حاضر در جلسه گشت (مگر با رضایت آن‌ها یا شطرنجی کردن تصاویر افراد حاضر در جلسه) و تنها اطلاعات کلی دعوا را در دسترس قرارداد.

برای بررسی حالات روحی افراد شرکت‌کننده، می‌توان از هوش مصنوعی به‌عنوان دستیار قاضی کمک گرفت تا با شناسایی ساختار چهره افراد، حالات اضطراب و تشویش را تشخیص دهد و به اثبات صدق و کذب گفتار طرفین به قاضی کمک نماید.

منابع

۱. آقایاری، محمد و کریمی، عباس و السان، مصطفی. (۱۳۹۵). تشریفات دادرسی مدنی الکترونیکی، مجله تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، زمستان، دوره ۹، شماره ۳۴.
۲. آیین‌نامه رایبه خدمات الکترونیک قضایی، مصوبه شماره ۹۰۰۰/۱۰۱۱۸/۱۰۰ مورخ ۱۳۹۱/۰۳/۲۲ رییس قوه قضاییه.
۳. آیین‌نامه شماره ۱۰۰/۲۹۸۴۹/۹۰۰۰-۱۳۹۵/۰۵/۲۴-۱۰۰ رییس قوه قضاییه در خصوص نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی.
۴. اسمعیلی، اکبر، پورقهرمانی، بابک. (۱۳۹۸). چالش‌های فراروی دادرسی الکترونیک در ایران، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، مهر، دوره ۲۴، شماره ۸۷.
۵. افتخارجهرمی، گودرز، السان، مصطفی. (۱۴۰۱). آیین دادرسی مدنی (جلد دوم)، ویرایش سوم، تهران، انتشارات میزان.
۶. افتخارجهرمی، گودرز، السان، مصطفی. (۱۴۰۱). آیین دادرسی مدنی (جلد سوم)، ویرایش اول، تهران، انتشارات میزان.
۷. السان، مصطفی. (۱۳۸۵). جنبه‌های حقوقی داوری آنلاین، فصلنامه علمی حقوق تطبیقی دانشگاه مفید، اسفند، شماره ۱۱.
۸. السان، مصطفی. (۱۳۹۵). دادرسی مدنی الکترونیکی، طرح پژوهشی اجرا شده برای پژوهشکده حقوق خصوصی پژوهشگاه قوه قضائیه، اردیبهشت.
۹. السان، مصطفی. (۱۳۹۸). حقوق فضای مجازی، چاپ سیزدهم، تهران، انتشارات شهردانش.
۱۰. پوراستاد، مجید. (۱۳۸۹). پیدایش و چالش قاعده منع تحصیل دلیل، نشریه مطالعات حقوق خصوصی، بهار، دوره ۴۰، شماره ۴.
۱۱. زرکلام، ستار. (۱۳۹۱). دادرسی‌های الکترونیکی؛ ضرورتها، الزامات و چالشها، آموزه‌های حقوق کیفری، مرداد، دوره ۹، شماره ۳.
۱۲. گلدوزیان، ایرج. (۱۴۰۱). بایسته‌های حقوق جزای عمومی، ویرایش چهارم، تهران، انتشارات میزان.
۱۳. منوچهری، محمدرضا. (۱۳۴۹۸). کشف و رایبه ادله الکترونیکی در نظام‌های حقوقی ایران و ایالات متحده آمریکا، (رساله دکتری) تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
۱۴. مهران‌افشان، علیرضا. (۱۳۹۰). دادرسی مجازی مفهومی نوین در عدالت قضایی، مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی، مهر، سال سوم، شماره ۵.

15. Bartlett Beverly & Wilkof Neil F. (2000). Electronic Dispute Resolution in International Business Transactions (The UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce), Published by Kluwer Law International.
16. Digital Single Market Act.
17. European Electronic Communications Code.
18. European Small Claims Procedure (E.S.C.P).
19. Eva Brems, & Martijn Van der velden. (2021). The Challenges of Online Hearing in the EU, Published in European Journal of law and Technology.
20. General Data Protection Regulation (G D P R).
21. Girsberger, Daniel & Schramm, Dorothee. (2002). Cyber-Arbitration, European Business Organization Law Review, Vol. 3.
22. <http://www.adlesfahan.ir/>.
23. <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/ict/bloc-4.html>.
24. <https://uncitral.un.org/en/electronic-commerce>.
25. <https://www.mehrnews.com/amp/5859802/>.
26. Lederer, Fredric I. (1999). "The Road to the Virtual Courtroom? A Consideration of Today's -- and Tomorrow's -High Technology Courtrooms", Faculty Publications, Paper 212, At: <http://scholarship.law.wm.edu/facpubs/212> .
27. Marion Smets, & Ingrid Nys. (2021). Electronic Hearings in the EU (a comparative study), Published by Cambridge University.
28. Online Dispute Resolution (ODR).
29. Rainey, Daniel, & Ethan katsh & Mohamed s. Abdel Wahab. (2021). Online Dispute Resolution-Theory and Practice:a Treaties on Technology and Dispute Resolution, First Ed. Hague: Eleven International.
30. The EIDAS Regulation.
31. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce.
32. Written by a Team of Experts from the European Commission. (2017). e-CODEX (a European Electronic Justice System for Cross- Border Acces to Justice), Published by Springer.